

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗОНИ НА НАТИСК И ЗОНИ
НА СВОБОДА В ПРЕВОДНИТЕ НОРМИ
НА РАННОБЪЛГАРСКАТА ПЕЧАТНА
КНИЖНИНА

Драгомира Вълчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ZONES OF PRESSURE
AND ZONES OF LIBERTY IN TRANSLATIONAL
NORMS OF EARLY BULGARIAN
PRINTED LITERATURE

Dragomira Valtcheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. In this paper the issue of the translator's liberty is discussed in relation to the translation activity in Bulgaria during the 2nd quarter of the 19th century. The notion of liberty itself is considered in the context of translational norms as conceived of by Gideon Toury. It is argued that during the examined period the translator was a hostage of various socio-cultural constraints, as far as initial, preliminary and textual-linguistic norms are concerned. However, when faced with the choices regarding matricial translational norms, he could approach his task with considerable liberty.

Keywords: translator's liberty, translational norms, Bulgarian cultural system, early 19th century

Погледната в диахронна перспектива, свободата на преводача не е постоянна величина, а сложна производна от ред уникални фонові променливи, които задават точното място на преводната дейност в определена културна среда и период от време. Затова и най-ползотворен за историята на превода се оказва подходът, който оперира с понятието система. Важна стъпка към обогатяването на този подход е дефинирането на нормите, от които се ръководи преводният процес, схванати от Гидеон Тури като „социокултурни ограничения“, обусловени от специфични фактори. Тури въвежда една абстрактна

*първоначална норма*¹, както и няколко второстепенни спрямо нея и действащи в хронологичен ред *предварителни* и *оперативни* (*матрични* и *текстолингвистични*) норми (Toury 1995: 53-59).

Въпросът, който си задавам тук, е доколко преводните норми, действащи през ранния период на българската печатна книжнина – от „Рибния буквар“ (1824) до списание „Любословие“ (1844 – 1846) – се разполагат върху един континуум, осеян със зони на натиск и зони на свобода с оглед на изборите, пред които е изправен преводачът.

През засичането на паратекстуалните изявления на самите преводачи, направени в предисловията, с които са снабдени повечето книги, с данни от личните им кореспонденции става възможно да бъдат очертани разнопосочните *фактори*, от които зависи преводната дейност през периода:

(а) *интралингвистични* (състоянието на книжовния език);

(б) *когнитивни* (образователното равнище на преводачите и читателската общност);

(в) *идейни* (потребностите на зараждащата се българска културна система, програмните положения на зрялото Гръцко просвещение, съобразяването с властовите фактори в лицето на Високата порта, Вселенската патриаршия и руската имперска политика, целите на лицата и организациите, които финансират книжовния процес);

(г) *организационни* (липсата на печатница в централното българско пространство, трудността при набирането на средства за книгоиздаване и абонаменти, оскъдните канали за комуникация на образования елит).

Целта ми е да покажа, че ако по отношение на *първоначалната, предварителните и текстолингвистичните норми* преводачът е заложник на тези ограничаващи фактори, то по отношение на *матричните норми* той се оказва компенсаторно и неочаквано свободен – до степен да си позволява пълно преписване на изходния материал.

1. Първоначалната норма

От най-висш порядък в схемата на Тури – логически, а не хронологически – е *първоначалната норма*, която направлява генералния избор на преводача дали да се придържа към условностите на изходния език и култура, или към тези на целевия език и култура.

В ситуацията на оскъдна оригинална словесност през втората четвърт на българския XIX век преводната продукция по необходимост заема централно място в културната система. Важната просветна, езиковоформираща и обществена функция, която е призвана да изпълни, предопределя съзнателната ѝ ориентация към особеностите на приемната култура и езика цел (ЕЦ). По-

¹ Подчертаването тук и навсякъде в текста е мое – ДВ.

лиморфията и нормативната неустановеност на ЕЦ обаче е отговорна за една особеност на приемната среда – на практика съществуват не един, а множество потенциални целеви езици. ЕЦ е представляван от, условно казано, една висока и една ниска разновидност: (1) черковнославянския език (русифицирана форма на старобългарския), който разполага с богата писмена традиция, и (2) говоримия език, който не е нормиран граматически, не е разработен за писмено използване и е диалектно раздробен на множество местни говори. Това мултиплицира начините за спазване на абстрактната първоначална норма, макар и основното усилие, поне в теоретичен план, да е насочено към писане и превеждане на прост и разбираем за всички българи език.

Горното изискване е заложено още от Софроний Врачански, предтеча на разглежданото тук преводаческо поколение. В ръкописното си обявление за първата новобългарска печатна книга, „Кириакодромион, сиреч Недельник“ (1806 г.), той заявява, че е превеждал от черковнославянски и гръцки „на българский простий язык“, за да „разумяват и простии неучении челоуеци, и жени, и деца Закон Божий“. За тази цел си е служил с езика, който се използва в ежедневието, езика, който „хоратиме ний“. Допълнително основание му е дало обстоятелството, че черковнославянският е недостъпен дори за мнозина от клириците (Данова и др. 1999: 41).

В същия дух са и следните мисли, с които преводачите обявяват водещата си стратегия: „Собрах и неколко къси и различни поучения от Дарварьоват Еклогар и гледах да ги напиша *колкото мога просто, щото всякий да ги разбира*“ (Берон 1824: 3); „Аз употребих *виражение благопонятно*“ (Кипиловски 1825: 11); „положих голямо внимание, за да бъде *просто колкото е възможно, като и децата да могат да го разумяват лесно*“ (Попович 1837: 12); „каква полза и добро може да биде от списанието, *ако не би го разумевал народат?* (...) затова сам радил, *колкото е възможно, да е на просто и разумно*“ (Фотинов 1842: 9).

Отвъд заявените теоретични положения обаче в личната си писмена практика авторите от периода прилагат езикова смесица, в която разговорните и черковнославянските белези се явяват във вариращо съотношение. С други думи, налице е един общ и ограничаващ принцип – стремежът към достъпност за рецептивно незрялата аудитория на ЕЦ – с множество идиолектни реализации, в които намира израз езиковата автономия на преводача.

2. Предварителните норми

Останалите норми на Тури са от по-нисш порядък и – за разлика от първоначалната – действат в хронологическа последователност. *Предварителните норми* са свързани с две групи съображения: (а) преводната политика, т.е. факторите, които диктуват подбора на текстове за превод в даден период от време, за дадена култура и език; (б) директността на превода, т.е. дали преводът е направен през някакъв език посредник и доколко тази практика е допустима или позволена.

Преводната политика заедно със съпътстващите я ограничения може да се опише чрез ролите на *участниците* в книжовния процес: *професионалистите, спонсорите, властовите фактори, помощниците и читателите*.

Основните параметри на преводната политика се определят от *професионалистите*, представени от малцината български *съчинители и преводачи*, които притежават необходимия образователен ценз и личностна мотивация, за да поемат тази функция.

Пълноценното участие в процеса на съчиняване и превеждане през втората четвърт на XIX век изисква образователно равнище, което съчетава знания по два ясно определени обекта: черковнославянски и старогръцки език. Първият дава възможност за писмена употреба на родния език, в по-висок или по-нисък негов вариант, а вторият е предпоставка за преводаческа вещина. Този вид двусъставна компетентност се обуславя от специфичната образователна среда през периода – обучението в елинско училище – и всъщност се притежава в достатъчна степен само от тесен кръг българи. Последното се сочи като препятствие за протичането на нормален преводен процес от самите книжовници: „а ний имаме що са са появили до нине двоица троица переводчики, или били четворица или петица, от които един са чуди йоще по кой език да пише, а друг са слисал дали правописание да употреби, или какво са случи да пише, а друг дали сичката азбука да употреби, или половината“ (Попович 1837: 93-94). Сред професионалистите с особено голям авторитет се ползва Неофит Рилски, чието превъзходство благородно бива признато от другия високо уважаван елинист – Райно Попович.

Основната задача на професионалистите е да предпишат инвентара от текстове, които е необходимо да бъдат преведени и съчинени в съответствие с потребностите на приемната култура. Нуждата от създаване на адекватни учебни пособия на роден език за началното образование предопределя основния състав на подбраната за издаване книжнина, просветна и дидактична по своята същност. Книжовният процес през периода достига своята кулминация с обявлението за първото българско списание „Любословие“ на Константин Фотинов (1842 г.), което възвестява разширяването на културната система със свършено нова и авангардна тематика.

В хода на изпълнението на издателската програма изкрystalизира централността на две пособия: *граматика*, която да създаде система от правила за упражняването на писмена (и следователно преводна) дейност, и *речник*, който да разреши главния езиков (и преводен) проблем – лексикалния. Първият замисъл ще бъде осъществен в средата на трийсетте години, вторият ще бъде отложен за по-далечно бъдеще. Формулирайки горните предписания, българските книжовници използват за ориентир и адаптират постулатите на зрялото Гръцко просвещение от първите две десетилетия на XIX век, систематизирани от главния му идеолог Адамандиос Кораис.

Ролята на двете *властови институции* – турската държава и Патриаршията – се колебае между подкрепяща и възпрепятстваща. По отношение на

началната учебна книжнина професионалистите не срещат отпор в лицето на властовите фактори. Мудните реформи на Високата порта, осъзнала ползата от развъждането на образована рая, донякъде благоприятстват просветния подем. Някои представители на висшия църковен клир, и особено търновският митрополит Иларион, също заемат покровителствена поза. И все пак двете власти са потенциален източник на цензура, което налага, от една страна, да бъдат ухажвани и приласкавани, от друга, да се лавира и да не се прекратяват определени идейни граници. Напрежение в отношенията с църковната институция започва да се долавя покрай опитите за новобългарски превод на Библията, които извеждат на сцената един нов играч в културния процес: британските и американските протестантски дружества. От средата на трийсетте насетне това ще се превърне в повод за следене, цензура и дори забрана на печатните издания.

Гръцката образователна среда, в която са формирани професионалистите, диктува избора на езиците, от които се превежда, адаптира или компилира местната продукция. Като основен език източник (ЕИ) се явява гръцкият и само в единични случаи – руският и френският. От това следва, че преводът с посредничеството на трети език е напълно допустима, неподлежаща на ценностно оспорване и всъщност наложителна практика. През трийсетте години в културната среда се завихрят все по-осезателни тенденции, насочени към изместване на гръцкия от доминантната му позиция на ЕИ в полза на руския. Проводник на тази линия е одеският просветен кръг, гравитиращ около фигурата на Васил Априлов, зад който се крие подбудителната роля на още един властов фактор: руската имперска политика, стремяща се след Одринския мир от 1829 г. да обвърже българското просветно движение с Русия.

Ограничаващ преводите фактор е и липсата на средства за книгоиздаване. Финансова подкрепа на книжните издания оказват предимно заможните търговци от периферното българско пространство и отделни будни представители на чорбаджийската прослойка. Новият завет се издава със спонсорството и предварителните сондажи на Британското и чуждестранно библейско дружество. Инцидентно съдействие се предоставя от овластени особи като княз Милош Обренович, който дава височайшето си позволение за издаването на значителна по обем учебническа книжнина в държавната печатница на Сърбия.

Естествен *съюзник* на професионалистите е учителското съсловие, което се включва активно в организационната и пропагандната фаза на процеса, придвижвайки книги и списъци на абонати из цялото българско пространство.

Преводната и съчинителската дейност не носи на професионалистите материални активи, но ги снабдява със солиден символен капитал. За високата престижност на преводаческото умение свидетелства разгърнатата се сред по-младите учители парапреводаческа дейност, която е предназначена за нуждите на учебното дело, но понякога се материализира и в издадени продукти. Начинаещите преводачи се консултират с утвърдените професионалисти, в лицето на учителите си Р. Попович и Н. Рилски, които коригират техните

ръкописи, а в отделни случаи – дори ги пренаписват или финансират публикуването им.

Към края на периода *читателската общност* започва да се включва в регулирането на преводния инвентар, заявявайки вкуса си към по-развлекателен тип четива. На 26 февруари 1839 г. в писмо от Пловдив Захари Зограф предлага на Н. Рилски да изостави проекта си за черковнославянска граматика и речник и вместо това да преведе „Робинзон“. Към граматиката и речника пловдивските родолюбци не проявявали особен интерес, колкото и Захари да ги уговарял, докато „за Ронбинсона“ имали „неизреченно желание“ и „който го чул некогаш на гречески, секой си въздихнал и рекал, ах не е ли кабил тая книга да се преведе и на наш език“ (Шишманов 1926: 207-208).

3. Оперативните норми

Оперативните норми управляват решенията, които се взимат по време на самия преводен акт. Те биват *текстолингвистични* и *матрични*.

Текстолингвистичните норми диктуват степента, в която езиковите структури на ЕИ биват запазвани или замествани със структурите на ЕЦ. През разглеждания период те зависят от възприетата първоначална норма и нейния принцип за съобразяване с местната култура. Трябва да се отбележи, че в авторефлексията на раннобългарските преводачи като основен езиков проблем се осъзнава лексикалният, който, пренесен в полето на превода, води до размисъл върху възможностите за предаване на лексиката на ЕИ със средствата на ЕЦ. Встрани от теоретичното внимание остава въпросът за предаването на чуждите граматични структури (морфологични и синтактични), за което сме принудени да съдим от решенията, прилагани в самата практика.

Разколебан между народната говорна основа с многобройните ѝ диалекти и високия черковнославянски писмен вариант, ЕЦ става обект на първоначално нормиране в граматиката на Н. Рилски. Славянобългарска по характер, тя отразява престижния „среден път“, постановен от Кораис за решаването на гръцкия езиков въпрос. Подобно на Кораис, който настоява „поправянето“ на говоримия гръцки да става чрез старогръцкия, определен като „негова пребогата майка“ (Κοραΐς 1833: 137), Н. Рилски предлага говоримият български да бъде поправян с помощта на своята „майка“ – черковнославянския (Рилски 1835: 3-4). Заетата метафора за езика майка, от който просторечието трябва да запълва липсите си, охотно се възпроизвежда и от другите книжовници (Бозвели 1835: 11-12, Кипиловски 1836: 15-16).

Н. Рилски обаче допуска и един второстепенен коректив – старогръцкия език, въз основа на който славянският се е изграждал посредством преводен процес в миналото (Рилски 1835: 5-6). В това отношение го подкрепя Р. Попович, който добавя към метафората за езика майка тази за елинския като „език доилница“ (Попович 1837: 76). Това означава, че нормата допуска леки откло-

нения в посока към заимстване от гръцкия в случаите, в които той се явява ЕИ на преводния процес.

Пътищата за разрешаването на лексикалните проблеми в превода също загатват за гръцки теоретични и практически влияния. Оформят се няколко принципа:

(а) речникът трябва да се прочисти от чуждите думи, най-вече ориентализмите (Кораѝс 1833: 137, Рилски 1835: 3-4, Бозвели 1835: 11-12);

(б) когато в говоримия език липсва преводен еквивалент, такъв трябва да се търси в черковнославянския; ако липсва и там, ще трябва да се прибегне до перифраза. Илюстрация на това изискване дава начинът, по който Р. Попович умува над заглавието на своя превод: „ХРИСТОИТИЯ са назовава тая книжица по гречески, която реч са толкува по славенски БЛАГОНПРАВИЕ, по български же по-ясно не може да са истолкува, ако не са принудим да речем: „поучение на добри табихети, на тербиелии науки“ (Попович 1837: 7);

(в) допустимо е лексикалните единици да се поясняват с поставени в скоби синоними (вътреезикови от различен регистър или чуждоезикови заемки). Добавянето на синоними е широко застъпена през периода практика, чийто генезис трябва да се търси в дидактичните методи на гръцкото училище (Вълчева 2016).

Заложеното в горните принципи противоречие разкрива разнопосочния натиск, на който е подложен преводачът в опитите си да се справи с лексикалния проблем. Докато нормата за придържане към ЕЦ го тласка към запълване на речниковите лакуни с черковнославянизми и прогонване на чуждите заемки, нуждата да бъде разбираем за аудиторията на ЕЦ му налага обратното: да пояснява черковнославянизмите с чужди думи било като част от перифраза, било като членове на синонимен ред. Единствената свобода, която може да си позволи при това положение, е да даде простор на словотворческия си импулс в полето на неологизмите, каквито гради на воля, най-често посредством калкирането на вносен материал.

По отношение на граматичните структури преводачът също е притиснат от нуждата да балансира между свое и чуждо в ущърб на възприетата първоначална норма. Реверансът му към просторечието се проявява най-отчетливо в следните широко прилагани граматични трансформации: заместване на пасивния залог с активен; разгръщане на причастните конструкции чрез фрази, съдържащи лични глаголни форми; замяна на абстрактните съществителни с глаголи. Ярък обратен пример за отстъпление пред чуждото е т.нар. библейски стил – повлияната от гръцки употреба на аорист и имперфект вместо характерните за живата реч преизказни времена.

Дотук стана дума за всевъзможните пречки, сред които преводачът трудно намира пролуки за свободно действие. Угнетен отвсякъде, той все пак разполага с ниша, където успява да се чувства истински свободен. Имам предвид *матричните оперативни норми*, които определят пълнотата и сегментацията

на текста цел (ТЦ) по отношение на ТИ, с други думи, регулират доколко са допустими процедурите на изпускане, добавяне и разместване на пасажии в превода. В нашия случай това зависи от поредица екстралингвистични фактори. Ограничените рецептивни възможности на аудиторията и цензурният натиск на властовите фактори парадоксално водят, в съчетание с конкретните намерения и възгледи на преводача, до значителна свобода в третирането на оригиналната материя и пренаписването ѝ чрез механизмите на модулацията, адаптацията, редукцията и амплификацията.

Ограниченият обем на този текст не ми позволява да посоча конкретни примери за пренаписване² и бързам да премина към заключително обяснение на свързаната с матричните норми свобода. То трябва да се търси в особения статус на преводача през разглеждания период. Професионалистите на зараждащата се българска литературна система по правило съвместяват две взаимно допълващи се роли: те са едновременно *съчинители и преводачи*, като сливането на двете функции е проявено ясно на езиково ниво чрез съполагането им в постоянна словесна двойка в предисловията на издадените книги. Благодарение на системно заложената си двуликост авторът с лекота преминава в режим на преводач и обратно, преводачът съвсем непринудено нагазва в територията на авторското писане. Впрочем, историята на явлението превод свидетелства, че свободата на преводача да пренаписва своя източник е иманентен белег на намиращите се във фаза на прохождение литературни системи.

Библиография

- Берон 1824:** Берон, П. *Буквар с различни поучения*. Брашов, 1824.
- Бозвели 1835:** Бозвели, Н. *Славеноболгарское детоводство. Часть третья*. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835.
- Вълчева 2016:** Вълчева, Д. Дидактика и превод. Школският метод „психагогия“ и синонимните биноми в българската преводна практика през ранния XIX век. – *Чуждоезиково обучение*, 43/1, 2016, 69-79.
- Вълчева 2017:** Вълчева, Д. „Любословие“ на Константин Фотинов. *Просвещението в български превод*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2017 [под печат].
- Данова и др. 1999:** Данова, Н., Л. Драголова, М. Лачев, Р. Радкова (съст.). *Обявления за български възрожденски издания*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- Кипиловски 1825:** Кипиловски, А. *Священное цветоеписание. Часть первая*. В Будин. В Кралевската Университетска типография, 1825.
- Кипиловски 1836:** Кипиловски, А. *Кратко начертание на всеобщата история*. В Будим, в Университетската Кралевска типография, 1836.

² За множество примери за лексикални, граматични и пренаписващи трансформации в преводите на К. Фотинов препращам към Вълчева 2017.

- Попович 1837:** Попович, Р. *Христоития, или Благонравие*. В Будиме, 1837.
- Рилски 1835:** Рилски, Н. *Краткое и ясное изложение*. В Белиград, в Княжеско-сербской типографии, 1835.
- Фотинов 1842:** Фотинов, К. Предисловие любочитателем. – *Любословие или периодическо списание разних ведений*. Смирна. В типографии А. Дамианова, 1842, 1-14.
- Шишманов 1926:** Шишманов, И. Неофит Рилски. – В: *Нови студии из областта на Българското възраждане*, I. София, 1926, 63-497.
- Toury 1995:** Toury, G. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1995.
- Κοραΐς 1833:** Κοραΐς, Α. *Συλλογή των εις την ελληνικήν βιβλιοθήκην και τα πάρεργα προλεγόμενων*. Τόμος πρώτος. Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1833.